

Aleksandar Štulhofer
Filozofski fakultet
Sveučilište u Zagrebu
astulhof@ffzg.hr

O pojmu i nekim aspektima trgovine ženama i djecom u svrhu seksualne eksploatacije

Some Thoughts on the Concept and Context of Trafficking in Human Beings for the Purposes of Sexual Exploitation

Na početku, dvije kratke odrednice.¹ Prva se odnosi na osobnu povijest bavljenja temom, a druga na njezino specifično ograničenje u ovome tekstu. Kada je riječ o mojem interesu za fenomen trgovanja ljudima, moram priznati da u najvećoj mjeri slučajan. Preciznije rečeno, nije posljedica bavljenja s trgovanjem povezanim fenomenima, niti dio šireg istraživačkog programa. Prije nekoliko godina, prihvatio sam sudjelovati u izradi tzv. *assessment* studije, odnosno provođenju preliminarnog istraživanja fenomenologije jednog dijela trgovine ljudima u Hrvatskoj.² Zadatak je istraživačkog tima bio pribaviti prve relevantne podatke o trgovanju, kako bi *Nacionalni odbor za suzbijanje trgovanja ljudima* (osnovan 2002. godine) mogao sastaviti plan akcije i započeti s potrebnim aktivnostima.

U tom smislu, moj je interes za temu primarno istraživački, odnosno empirijski orijentiran. Pitanja konceptualizacije i kontekstualizacije trgovanja ljudima u mom slučaju proizlaze iz problema i ograničenja koji su se pojavili tijekom spomenutog istraživanja. Takav pristup, nedvojbeno, sadrži kako prednosti tako i nedostake pragmatičnosti primjenjenih društvenih istraživanja.³

Druga se odrednica odnosi na naslov ovog kratkog rada. U tekstu će biti riječi isključivo o jednom dijelu trgovanja ljudima, onom koji uključuje seksualnu eksploataciju. Imajući u vidu sociokulturne, moralne i psihologijske specifičnosti

¹ Tekst se temelji na izlaganju održanom na okruglom stolu *Trafficking in Human Beings: Analysis of Definitions* (Skopje, 19. siječnja 2004.). Autor se zahvaljuje Euro-Balkan institutu i organizatorima Foruma na pozivu i poticaju.

² Usp. Štulhofer, A., Raboteg-Šarić, Z. i L. Marinović (2002.) *Trgovanje ženama i djecom u svrhu seksualnog iskorištavanja*. Zagreb: IOM. (Englesko izdanje: *Trafficking in Women and Children for Sexual Exploitation*)

³ U nastavku iznosim nekoliko sažetih primjedbi, ne uvijek usko povezanih, o konceptualnim i kontekstualnim aspektima fenomena STL.

ljudske seksualnosti, opravdano je pretpostaviti kako razmatranje fenomena trgovanja ljudima u svrhu seksualne eksploatacije (skraćeno – *seksualno trgovanje ljudima*; **STL**) nije svodivo na problem trgovanja ljudima općenito. Premda STL čini manji dio ukupne trgovine ljudima, njegove kriminologijske specifičnosti i složeni spoj posljedica po žrtve i njihove obitelji (zdravstvene, psihičke i društvene) pružaju izdvojenom tretmanu.

Naposlijetku, naslov rada ističe spolnu specifičnost STL. Koliko mi je poznato, svi dosadašnji slučajevi STL u široj regiji opisuju seksualno trgovanje ženama ili djecom. Identična je situacija i u EU.

I.

Pojam STL smješten je unutar konteksta ljudskih prava, pri čemu se trgovanje najčešće smatra suvremenim oblikom ropstva, to jest negacijom fundamentalnih ljudskih prava kao što su sloboda odlučivanja, sloboda kretanja i tjelesni integritet osobe. Kada bismo takvu kontekstualizaciju uzeli samorazumljivom, zbog činjenice da je STL - kao i razvoj, to jest diverzifikacija, ljudskih prava - suvremeni fenomen, odnosno da ga takvim opisujemo (bez obzira na određena povijesna iskustva), propustili bismo uočiti barem tri značajna momenta. Prvi je dominacija diskursa liberalne demokracije, u kojem je zaštita individualne potrage za srećom primarni ideološki kredo suvremene političke kulture, ali i svakidašnje moralnosti. Ništa nas, kao građansku javnost, ne može toliko uznemiriti i revoltirati kao sustavno proizvođenje individualne nesreće. Drugi moment važan za kontekstualizaciju STL jest utjecaj neofeminističke teorije i aktivizma ženskih nevladinih organizacija (osobito *Koalicije protiv trgovanja ženama*). Koliko god javnost bila skeptična spram feminizma, o kojem u pravilu zna malo ili ništa, profiliranje borbe za prava žena naglašavanjem tzv. ženskih ljudskih prava u posljednjih je nekoliko desetljeća uspješno žensko pitanje smjestiti u politički *mainstream*-a. Kao i pitanja zaštite okoliša, pitanje je spolne ravnopravnosti danas ne samo standardni dio političke retorike već i djelatni kriterij evaluacije određenih društvenih mjera i aktivnosti. Posljednja dimenzija, usko povezana s prethodnom, jest nezaobilazan utjecaj nevladinog sektora. Upravo su, naime, nevladine organizacije odigrale važnu ulogu u borbi protiv STL. S jedne strane, nastojanjem da se inicijalno uska, kriminologijska, konceptualizacija

fenomena proširi – od ilegalnih migracija i međunarodnog kriminala na kršenje ljudskih prava i odgovarajuće obaveze državnih institucija – te s druge, iniciranjem niza konkretnih akcija usmjerenih kako borbi protiv STL tako i prevenciji. Tako su danas, gotovo paradoksalno, nevladine udruge te koje organiziraju i izvode seminare o STL za policijske i sudske dužnosnike.

II.

Međunarodno prihvaćena definicija trgovanja ljudima, tzv. «Palermo definicija» (*Palermo protokol; PP*), dio međunarodnog *Protokola o suzbijanju i kažnjavanju trgovanja osobama...* koji je dopuna *Konvenciji UN protiv transnacionalnog organiziranog kriminala* iz 2000. godine, naglašava tri elementa kriminalne djelatnosti trgovanja ljudima: (i) transport, prihvat i skrivanje žrtava, (ii) prisilu i/ili prinudu⁴ i s njima izjednačene radnje, te (iii) seksualnu ili radnu eksploataciju. Premda iznimno važna, osobito s obzirom na uporabu termina *žrtva*, PP sadrži niz problematičnih elemenata i to u sve tri navedene dimenzije. Poteškoće variraju od nejasnih granica između krijumčarenja ljudi, odnosno ilegalnog prebacivanja preko državnih granica, i trgovanja ljudima, do dilema o tome što konstituira eksploataciju. Većina nejasnoća proističe iz težišne kvalifikacije zlouporabe pojedinaca, prikazane pod točkom (ii). U originalu, ona uključuje otmicu, primjenu sile, prijetnju silom, ucjenu, dovođenje u zabludu, zlouporabu položaja (odnosno, moći), zlouporabu slabosti položaja žrtve, te ostvarivanje suradnje s osobom «koja ima kontrolu» nad žrtvom. Takav obuhvat uspješno onemogućuje raspravu o pristanku tretirajući ga irelevantnim. Analitički je, naravno, posve nejasno kako je moguće braniti izjednačavanje prisile (uporabe nasilja) i prinude (kao što je npr. prijetnja nasiljem) s dovođenjem u zabludu, korištenjem slabosti položaja (čitaj: siromaštva) ili prijevarom. Takva je praksa, između ostalog, u izravnom sukobu s raznorodnim tretmanom tih kategorija u postojećim kaznenim zakonima.

Ideologijski karakter protokola koji rezultira izjednačavanjem, primjerice, nezaposlenosti i ucjene (propisujući ih kao podjednako relevantne dokaze prinude), neprihvatljiv je upravo u svom «prirodnog» konteksta. Pokušavati izjednačiti

⁴ Pod *prisilom* razumijem različite oblike fizičkog nasilja, a pod *prinudom* psihičko zlostavljanje i pritiske poput ucjene ili prijetnje nasiljem. Palermo definicija, kao što ćemo vidjeti, definira ovu dimenziju mnogo šire.

siromaštvo s nemogućnošću slobodnog izbora podrazumijeva, naime, paternalističko ograničavanje ljudskih prava.

Za razliku od ideologiziranog, naglašeno anti-seksualnog, tumačenja *Koalicije protiv trgovanja ženama*, analitička obrana irelevantnosti pristanka temelji se na tvrdnji o višeslojnosti i složenosti prinude u kontekstu suvremene trgovine ljudima. Prema tom argumentu, «pristanak» je, dakle, kategorija ili marginalne ili nepostojeće pouzdanosti, pa je stoga samo privid slobodnog izbora. Ideja da je razlikovanje pristanka od prisile/prinude u praksi neizvediva, nije osobito uvjerljiva. Pokušat ću to ukratko pokazati. Teorijski, prisila/prinuda može biti prisutna samo kod «ulaska» (osoba je učinjena predmetom trgovine, ali joj se ne brani izlazak iz te situacije), samo kod «izlaska» (osoba je dobrovoljno ušla u određenu situaciju, ali joj se ne dopušta izlazak iz nje), ili u jednom i drugom slučaju. Dok je prva mogućnost najvjerojatnije samo teorijska, ostaje pitanje da li situacija u kojoj je prisila/prinuda vezana isključivo uz «izlazak» doista konstituira STL. Potvrđan odgovor, naime, izjednačava STL s prisilnom prostitucijom koja se, sudeći prema težini sankcija, trenutno smatra manjim društvenim zlom od STL.⁵ Ono što, zapravo, želim reći jest da se pitanje prisile/prinude može razmjerno jednostavno (i empirijski) utvrditi analizom ulaska i mogućnosti izlaska iz položaja za koji postoje sumnje da konstituira STL. Pod pretpostavkom, dakako, da pristanak ne smatramo *apriori* nemogućim.

Sljedeća problematična točka jest pitanje iskorištavanja, odnosno pitanje što konstituira eksploataciju, osobito onu seksualne prirode. Krenemo li od koncepcije pravedne protuvrijednosti (temeljene na cijeni rada), čini se da je kriterij eksploatacije u kontekstu STL ispunjen ako je osoba koja obavlja seksualni rad plaćena manje nego što je prosječna tržišna cijena njezina rada. Kada bi seksualni rad (prostitucija) u većini zemalja bio legalan, takva bi logika bila neoboriva. No, s obzirom na njegov ilegalni karakter, precizno je utvrđivanje prosječne cijene rada - uzimajući pritom u obzir i kategorizaciju seksualnog rada⁶ - u pravilu neizvedivo. Imajući u vidu uobičajeno niže cijene rada radnika «na crno», zbog rizika za poslodavca, moglo bi se tvrditi da sam ilegalni status migranata opravdava nižu cijenu

⁵ U kojoj se mjeri *unutarnje* STL (unutar matične zemlje žrtava) razlikuje od prisilne prostitucije? Imajući u vidu da nepoznavanje jezika nove sredine, oduzeti osobni dokumenti i (često) ilegalni ulazak dovode žrtvu međunarodnog STL u iznimno težak položaj – ponekad doista ropski - pitanje je ne bi li pojam STL trebalo ograničiti na seksualnu prisilu/prinudu transnacionalnog karaktera. Drugim riječima, čini mi se da bi STL trebalo razlikovati od prisilne prostitucije, ali ne i *međunarodne* prisilne prostitucije.

njihova rada. Dodatna je komplikacija mogućnost relativiziranja potplaćenosti, odnosno inzistiranja na tome da i tako niski prihodi omogućavaju zadovoljavajuću kvalitetu života u zemlji podrijetla, u koju se, pretpostavimo, žrtva namjerava vratiti.⁷ Premda se gornja rasprava može činiti fokusiranom na posve irelevantne detalje, mišljanja sam da ukazuje na upitnu validnost kriterija gospodarske eksploatacije. Što ako je žrtva STL plaćena u skladu s tržišnom cijenom rada? Osporava li to definiranje njezinog položaja kao posljedice STL? U praktičnom smislu, kriterij se gospodarske eksploatacije čini validnim instrumentom procjene STL isključivo u ekstremnim slučajevima, u kojima su žrtve ili na rubu egzistencije ili radeći stvaraju sve veći «dug»⁸. Valja uočiti da je iz pozicije PP takva rasprava irelevantna. Protokol brani kvalifikaciju eksploatacije pozivanjem na nepostojanje pristanka osobe na radni položaj u kojem se nalazi, a onda tu pretpostavljenu nametnutost smatra potvrdom eksploatacije. Umjesto analitičnosti imamo cirkularnost.

Imaju li opisane nejasnoće samo teorijsku važnost? Čini se da ne, osobito u pravnoj praksi. Dosadašnja iskustva ukazuju na niz poteškoća u procesuiranju i sankcioniranju STL, koje uključuju i pitanja utvrđivanja prinude/prisile, te eksploatacije. Kada je, pak, riječ o javnosti, spomenute nejasnoće pridonose ili trivijalizaciji problema ili moralnoj panici popraćenoj dodatnom stigmatizacijom seksualnog rada. Zašto je onda takva definicija predložena i prihvaćena?

III.

Trgovanje ljudima, uključujući i STL, obuhvaća dvije društvene kontroverzije. Prva od njih jest pitanje strategije imigracijske politike na Zapadu. Kao što je već predloženo, borba protiv trgovanja ljudima potencijalno je iznimno elegantan, odnosno *politički korektan*, način regulacije imigracije. Preširokim definiranjem trgovanja ljudima i širenjem moralne panike, kako u odredišnim tako i ishodišnim zemljama (u potonjima u sklopu preventivskih akcija), vlasti aktivno obeshrabruju potencijalne imigrante. Za razliku od nacionalistički i rasistički obojene desničarske retorike, ovdje je na djelu teško osporiv liberalni diskurs zaštite ljudskih prava. Ovime, naravno, ne želim sugerirati da je političko prepoznavanje problema trgovanja

⁶ Tj. na razliku u cijenama tzv. ulične i elitne (*call-girl*) prostitucije.

⁷ Usporedivom se logikom koriste i brojne međunarodne organizacije koje svoje lokalne suradnike plaćaju prema lokalnim, a ne međunarodnim cijenama rada.

ljudima pretežno ili primarno inspiriran potrebama strože imigracijske politike, već samo upozoriti na višeslojnost motiva, koja se nužno zrcali u načinu na koji državne institucije (re)konstruiraju fenomen STL.⁹

Druga kontroverzija, i djelomičan odgovor na pitanje o podrijetlu PP, vezana je uz feministički aktivizam koji dominira civilnim angažmanom u borbi protiv STL. I ovdje, kao i u prethodnom slučaju, strategija borbe nerijetko uključuje šire ideologijske motive. Konkretno, dio aktivno uključenih ženskih organizacija zastupa tezu o fundamentalnoj nelegitimnosti seksualnog rada. Prema toj tezi, seksualni rad nije ništa drugo do prostitucija, odnosno sustav sustavnog (seksualnog) nasilja nad ženama, koji se temelji na socioekonomskoj rodnoj diskriminaciji. Posljedica takvog stava, u njegovoj radikalnoj (anti-seksualnoj) verziji, jest specifična konceptualizacija STL, prema kojoj je sam seksualni karakter rada dokaz prinude/prisile. Na taj način, borba protiv STL, u posljednje vrijeme medijski snažno prisutna¹⁰, koristi se kao sredstvo društvenog obračuna s inicijativama za dekriminalizaciju ili legalizaciju seksualnog rada. Takav pristup¹¹ pospješuje trivijalizaciju problema (u javnosti, te među policijskim i sudbenim djelatnicima), smanjuje uspješnost anti-STL mjera, te do krajnosti relativizira pojam žrtve STL. PP predstavlja trijumf tzv. anti-seksualne struje feminističkog aktivizma. U borbi za konačnu formulaciju definicije, radikalni su stavovi već spomenute Koalicije protiv trgovanja ženama, nevladine organizacije koja prostituciju i pornografiju smatra seksualnom eksploatacijom (jednako kao, među ostalim, silovanje i incest)¹², odnijeli jasnu pobjedu nad umjerenim prijedlozima tzv. pro-seksualnih udruga koje brane pravo na seksualni rad.¹³

Unatoč nastojanjima da se prikaže važnim korakom u borbi za ukidanje (sveuključive) seksualne eksploatacije, pobjeda je, zapravo, papirnata. To je možda

⁸ Riječ je o novcu koji žrtve «duguju» trafikantima za, najvećim dijelom fiktivne, troškove imigracije, organizacije posla, smještaja itd.

⁹ Činjenica je da je značajan broj razvijenih, zapadnih, zemalja inicijalno bio protiv PP. Razloge tome valja tražiti u kombinaciji faktora kao što su visokorazvijeni pravni sustav i pravna praksa (iz čega proističe otpor usvajanju nejasnih i/ili neprovedivih odredaba), legaliziranost seksualnog rada i/ili utjecaj udruga koje zastupaju prava seksualnih radnika, te taktički politički potezi vezani uz dinamiku rada u međunarodnim tijelima.

¹⁰ O čemu govori i rastući broj umjetničkih radova koji istražuju fenomen trgovanja ljudima i osobito STL.

¹¹ Prostor ne dopušta izlaganje različitih pozicija unutar suvremenog feminizma i feminizmom inspiriranog aktivizma kada je riječ o ženskim seksualnim pravima i slobodi; za koristan pregled usp. Segal, L. /Ed./ (1997.) *Pornography: Opposing Viewpoints*. San Diego, CA: Greenhaven.

¹² Usp. www.catwinternational.org/about

¹³ Kao i pobjedu nad inicijalnim stavovima Međunarodne organizacije rada, UN Povjerenika za ljudska prava, te Specijalne izvjestiteljice o nasilju nad ženama.

najvidljivije u poteškoćama s kojima se sudska praksa susreće polazeći od Palermo protokolom inspiriranih odredbi.

IV.

Dosadašnja istraživanja STL iskazuju nekoliko frustrirajućih nedostataka. Većina ih proizlazi iz ilegalnog karaktera trgovanja ljudima, odnosno odgovarajućih poteškoća u pribavljanju podataka. Uobičajeni problem s kojim se istraživači susreću jest nedostatak sugovornika izravno uključenih u STL. Problem je osobito dramatičan kada je riječ o žrtvama. U pravilu, dostupne studije pružaju puno više odgovora na pitanja o percepciji fenomena od strane državnih institucija, poglavito policije, i njihovim reakcijama, nego na pitanja o samom fenomenu. U tom smislu, istraživači opisuju specifičnu društvenu konstrukciju STL, s tendencijom izjednačavanja tog *izvanjskog* pogleda – pogleda s «ove strane zakona» - s ekspertnim ili objektivnim tumačenjem zbilje. Nerijetko se, u nastojanju da se nađe protuteža «policijskoj perspektivi» (ali i pribave izjave osoba koje se opisuju kao žrtve), u istraživanje uvode žurnalistički uvidi, navodno humaniji i društveno osjetljiviji. Takva intervencija zapravo usložnjava problem izvanjskog pogleda, prije nego što ga rješava. Poteškoće s verifikacijom izvora informacija i žanrovska ograničenja novinarskog diskursa rezultiraju situacijom u kojoj je istraživač prisiljen tumačiti STL koristeći se dvjema *izvanjskim* konstrukcijama problema, policijskom i novinarskom. Budući da su obje visoko kontaminirane moralnim očekivanjima zajednice, istraživač je i neizravno (kao član zajednice) i izravno (kroz izvore koje koristi) izložen pristisku tzv. *političke korektnosti*. Strukturalno gledajući, takva je situacija osobito izražena u sredinama u kojima je seksualni rad (prostitucija) ilegalna, a imigracijska politika, uključujući i regulaciju statusa azilanta, izrazito restriktivna.

Za sada, društvena istraživanja fenomena STL nisu pružila pouzdane pokazatelje veličine problema. Imajući u vidu ilegalni karakter fenomena, takvo stanje stvari ne iznenađuje. No, činjenicu da su se ponuđene procjene, u značajnoj mjeri ideologizirane, pokazale korisnima za *fund raising* bilo bi posve pogrešno smatrati potvrdom njihove validnosti.

V.

Kakva je dosadašnja bilansa prepoznavanja STL kao društvenog problema i akcija koje su dosada poduzete u borbi protiv njegovog širenja? Na prvi pogled, promjene su isključivo pozitivne. Epidemijskom progresijom, *anti-trafficking* zakoni postali su dijelom nacionalnog zakonodavstva u većini europskih država. U ishodišnim zemljama provedene su brojne preventivne kampanje, poglavito među mlađim i slabije obrazovanim ženama, te fokusirani programi edukacije i senzibilizacije različitih državnih službi, ali i novinara, te djelatnika NGO. Uglavnom zahvaljujući međunarodnom pritisku i financiranju, lokalne su vlasti priznale postojanje problema i njegovo rješavanje uvrstile u svoj program rada, najčešće u formi nacionalnih programa. U određivim, te u nešto manjoj mjeri tranzitnim, zemljama naglasak je na edukaciji relevantnih državnih službi, te organizaciji pomoći i podrške žrtvama, poglavito kroz uspostavu prihvatnih centara i razradu procedure sigurnog povratka.

U ovom kontekstu osobito je važno iskustvo suradnje civilnog i vladinog sektora. U mnogim je ishodišnim i tranzitnim zemljama upravo suočavanje s problemom trgovanja ljudima omogućilo djelotvornu i obostrano korisnu suradnju nevladinih organizacija i državnih službi. Taj proces ima dugoročnu važnost, jer je i kod jednih i drugih potaknuo promjenu odnosa prema drugoj strani, te time povećao društveni kapital.

Manje ohrabrujuće promjene za sada su u sjeni pozitivnih. Prisutnost određenih elemenata moralne panike¹⁴ čini se sekundarnim, u odnosu na probleme sudske prakse i nesklada između društvenih troškova i koristi od *anti-trafficking* mjera. U prvom slučaju, riječ je o sporom usvajanju novih zakona i još sporijoj izgradnji nove (i nužno složene) sudske prakse. Mali broj procesuiranih slučajeva vodi nas drugom temeljnom problemu, osobito prisutnom u zemljama tranzita. Stalni pritisak financijske preraspodjele i novih, dodatnih, zaduženja – intenziviran ne posve neutemeljenom percepcijom da se značajna sredstva ulažu u nedovoljno utemeljene mjere¹⁵ - odgovoran je za rašireno nepovjerenje i tihi bojkot u državnim službama. Takvo je stanje, lako je uočiti, mogući zatvoreni krug, u kojem nedostatak inicijative i angažmana dovodi do loših rezultata koji se, potom, koriste kao opravdanje za neaktivnost.

¹⁴ Od čega korist mogu imati isključivo pojedine nevladine organizacije (povećano financiranje aktivnosti) i određeni političari (povećana javna prisutnost).

¹⁵ Upitnost mjera ne počiva samo na lošim rezultatima (mali broj procesuiranih slučajeva), već i na mogućoj neutemeljenosti (neriješeno pitanje veličine, odnosno raširenosti, problema).

VI.

Ovaj kratki esej namjeravam završiti u futurološkom tonu, pokušavajući nazrijeti sutrašnju dinamiku STL. Generalno gledajući, suvremeni trend porasta seksualnog turizma čini se određenim poticajem širenja STL. No, kao protuteža pojavljuje se sve ozbiljniji naponi, nacionalni i internacionalni, da se STL, kao i trgovina ljudima, obeshrabri – kako kroz prevenciju tako i putem povećanih troškova (sankcije) za počinitelje. Usmjerimo li pogled na širu regiju jugoistočne Euroope, uočavamo ohrabrujuće jačanje niza prepreka STL. Od najvažnijih tu su: (a) demilitarizacija regije, vezana uz prestanak ratnih aktivnosti i smanjivanje prisutnosti vojnih jedinica, (b) rastuća kontrola tzv. «mekih» granica, kao posljedica povećanja djelotvornosti graničnih službi, te (c) postupno oblikovanje zakonskog okvira borbe protiv STL. Ipak, optimizam koji proizlazi iz ovih pozitivnih procesa nužno je ograničen prezistencijom nekih strukturalnih obilježja koja djeluju u suprotnom smjeru. Navedeni pozitivni pomaci, naime, u najvećoj se mjeri temelje na djelotvornosti države, to jest njezinoj sposobnosti da motivirano, kompetentno, transparentno i kontinuirano provodi zakone. Te kvalitete, kao što je dobro poznato sudionicima svakodnevice zemalja u regiji, još uvijek su endemske, dobrim dijelom i zbog razmjerno visokog stupnja korumpiranosti državne administracije. Sklonost korupciji primarno je odraz niskog životnog standarda, što je naredni strukturalni čimbenik koji potiče dinamiku STL.¹⁶ Siromaštvo, u mnogim slučajevima osobito koncentrirano u ženskoj populaciji, djeluje kao trajan *push* faktor ili generator migratornih motiva. U kombinaciji s niskim stupnjem obrazovanosti i zbunjujućim (anomičnim?) vrijednosnim sukobom između još-uvijek-snažne tradicionalne podjele spolnih uloga s jedne i nadolazećeg spolnog egalitarizma i seksualne permisivnosti s druge strane, siromaštvo i besperspektivnost primarni su mehanizam regrutacije žrtava.

Razmišljajući o budućnosti STL u regiji, u situaciji u kojoj ne postoje pouzdani pokazatelji, niti sustavno praćenje problema, prepušteni smo informiranim impresijama. Ako mi je dopušteno iznijeti svoju, predložio bih da dinamiku STL u regiji usko vežemo uz proces proširenja Europske unije. Ukratko, mišljenja sam da će

¹⁶ Na značajnu prisutnost neimaštine upućuje i iznimno raširena praksa neformalne («sive») ekonomije u zemljama regije; usp. Eilat, Y & C. Zinnes (2000.) The Evolution of the Shadow Economy in Transition Countries: Consequences for Economic Growth and Donor Assistance. *CAER II Discussion Paper* No. 83, <http://www.hiid.harvard.edu/caer2/html/content/pubsauth.htm>

međunarodni pritisci, koji prate nastojanje zemalja regije da se što prije priključe EU, i novi granični režim EU (koji će se, ulaskom novih deset članica, nastaviti nadograđivati) imati snažno ograničavajuće djelovanje na dinamiku STL. U tom smislu, sposobnost država u regiji da se poduhvate rješavanje tog problema bit će jedan od pokazatelja njihove spremnosti za priključenje.